

lang hoofdstuk beschrijft in detail hoe de joodse advocaten het uitoefenen van hun beroep, en vervolgens het leven in het algemeen, onmogelijk werd gemaakt. Evenals de rechterlijke macht protesteerde de advocatuur nauwelijks tegen de marginalisering van de joden in Nederland. Terwijl zo'n vijftig advocaten betrokken waren bij het door list en bedrog laten 'ariseren' (de 'J' uit het persoonsbewijs laten verwijderen) van collega's die als jood waren geregistreerd, deden twee (niet deutfreundliche of antisemitische!) secretarissen-generaal van Justitie juist extra hun best om niemand aan registratie te laten ontsnappen. De keuze voor de verhalende opzet heeft hier wellicht geleid tot de bijna letterlijke herhaling van een twintigtal regels tekst in de twee paragrafen met ditzelfde thema in de hoofdstukken twee en drie.

De grootste scoop is de ontdekking dat landsadvocaat Van der Does na de oorlog door verschillende zuiveringscommissies voor ontslag is voorgedragen. Zoals bekend was Van der Does namelijk tijdens de bezetting lid geweest van het Nationaal Front, had hij het bedrijfsleven geadviseerd Wehrmacht-opdrachten aan te nemen, was hij voor de oorlog mordicus tegen de toelating van gevluchte joodse advocaten tot de balie, en had hij destijds aan een NSB-brochure meegewerkt. Dit ontslag blijkt door de verantwoordelijke minister Liefink te zijn geblokkeerd. Gek genoeg brengt Meihuizen dit niet in verband met de rol van Liefink in het naoorlogse rechtsherstel, waaruit diens houding wellicht te verklaren zou zijn. Liefink had namelijk aanzienlijk meer oog voor de economische wederopbouw dan voor individuele rechten en verantwoordelijkheden (zie Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 2005).

Anders dan achterflap en inleiding beloven, geeft het boek geen radicaal ander beeld van de advocatuur tijdens de oorlog dan men uit de literatuur tot dusver verkrijgt, wel een veel completer beeld. De conclusie luidt in het kort: de advocaten (1900 in getal) bewandelden in grote

lijnen de vooroorlogse paden, terwijl sommigen van hen verzet pleegden (ruim 40, waaronder 14 joden, vonden daarbij de dood), anderen collaboreerden (100) en joodse collega's het slachtoffer werden van vervolging (100 van de 200 overleefden het niet).

Meihuizen heeft een enorme hoeveelheid informatie verwerkt tot een zeer leesbare tekst, doorspekt met anekdotes en intrigerende levensverhalen. Meer zullen we over de advocatuur in oorlogstijd waarschijnlijk niet te weten komen. Het voordeel van de verhalende opzet is dat het een inkijk in de dagelijkse gang van zaken biedt, en de dilemma's, successen en teleurstellingen invoelbaar maakt, al was het niet noodzakelijk om van elke advocaat op te schrijven wanneer hij was beëdigd, met wie hij trouwde, welke hobby's hij had, etc. Het nadeel is dat vergelijking met verwante beroepsgroepen en andere literatuur ontbreekt, waardoor het verhaal op belangrijke plaatsen context ontbeert en wat op zichzelf komt te staan. De grote waarde van Meihuizens studie ligt in de schat aan informatie waar nog veel uit geput zal kunnen worden voor nadere analyse.

DERK VENEMA, RABBOUD UNIVERSITEIT
NIJMEGEN

Schutte, G.J., *Stamverwantschap onder druk. De betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1940-1947* (SAI-reeks 12; Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut, 2011, 322 blz., ISBN 978 90 7411 231 4).

De Tweede Wereldoorlog bracht niet alleen diepe verdeeldheid in Europa en binnen Europese landen; ook in Zuid-Afrika stonden voor- en tegenstanders van het Duitse naziregime tegenover elkaar. Daar veroorzaakte de vraag of het land neutraal moest blijven of mee zou vechten aan Britse zijde tegen nazi-Duitsland een splitsing binnen de blanke gelederen. Uiteindelijk besloot het parlement tot

deelname, tot ongenoegen van veel nationalistisch georiënteerde Afrikaners die zich pro-Duits toonden. Deze vereenzelviging met het Derde Rijk had zijn weerslag op de naoorlogse contacten tussen Nederland en Zuid-Afrika.

In *Stamverwantschap onder druk* onderzoekt de historicus G.J. Schutte hoe de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV) omging met berichten over de 'foute' opstelling van veel Afrikaners en Nederlandse emigranten die zich voor de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Afrika hadden gevestigd. Sinds haar oprichting in 1881 identificeerde de NZAV zich met de Afrikaner bevolkingsgroep in Zuid-Afrika die zij – met een beroep op Van Riebeeck en een overeenkomstige taal en cultuur waar hij en zijn manschappen de basis voor gelegd zouden hebben – als 'stamverwanten' van de Nederlanders beschouwde. In de tijd van de Anglo-Boeren oorlogen dienden deze 'verre neven' in hun strijd tegen het Britse imperium gesteund te worden. Ruim een halve eeuw later zette de Tweede Wereldoorlog en de pro-Duitse opstelling van veel Afrikaners met het Derde Rijk deze identificatie echter op losse schroeven. Schutte gaat na hoe de betrokkenen in Nederland en Zuid-Afrika probeerden de vooroorlogse draad weer op te pakken. Het is een spannend thema, omdat het laat zien hoe de politiek-morele dilemma's waarmee Nederland na de bevrijding kampte zich niet tot de nationale grenzen beperkten.

Het uitgangspunt voor deze geschiedenis wordt gevormd door een tiental brieven, die de Groninger hoogleraar geschiedenis P.J. van Winter (1895-1990) richtte aan het hoofdbestuur van de NZAV in de maanden augustus tot november 1947. Toen reisde deze auteur van *Onder Krugers Hollanders* (1937-1938) in opdracht van dat bestuur door Zuid-Afrika om een indruk te krijgen van de verhoudingen aldaar. In zijn brieven, die samen met enkele reacties van het bestuur zijn opgenomen als bijlage achterin het boek, doet Van Winter op zakelijke toon verslag van zijn talrijke ontmoetingen en bevindingen. Schutte, die als

geen ander de weg weet te vinden in de archieven van het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam, heeft deze brieven aangevuld met informatie uit de archieven van de NZAV en particuliere archieven van vooral NZAV-leden. Daarnaast heeft hij in Zuid-Afrika onder andere de archieven geraadpleegd van het Genootschap Nederland-Suid-Afrika en het Nederlands Cultuurhistorisch Instituut in Pretoria. Bovendien verwijst Schutte een enkele keer naar het archief van de legatie (de latere ambassade) in Pretoria. Op basis daarvan laat Schutte zien waarom Van Winter meende dat 'die sympathie voor nazi-Duitsland bij de grote massa van eng-nationaal denkende Afrikaners [...] als vanzelf zou verdwijnen' na de Duitse nederlaag en dat 'die geestelijke aanknopning van Suid-Afrika bij Nederland' (lees: 'stamverwantschap') het uitgangspunt moest vormen voor een herstel van de wederzijdse betrekkingen (224).

In tegenstelling tot wat de titel suggereert, gaat het boek niet zozeer over de betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika, als wel over de specifieke relatie van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging met de daaraan gelieerde Afrikaners en Nederlandse immigranten en hun organisaties in Zuid-Afrika. Deze inperking weerspiegelt zich ook in de gekozen illustraties: een tweetal vergaderzalen met voorname heren en een vijftiental portretten van bestuursleden van de NZAV en het Genootschap Nederland-Suid-Afrika die in het boek veelvuldig en uitgebreid geciteerd worden. De interne gerichtheid van het boek is jammer, omdat het thema van de naoorlogse omgang met de pro-Duitse sympathieën van veel nationalistisch georiënteerde Afrikaners en Nederlanders in Zuid-Afrika aansluit bij een bredere discussie over de omgang met het oorlogsverleden in de recente geschiedschrijving.

Nu gaat Schutte die discussie niet helemaal uit de weg, bijvoorbeeld wanneer hij in hoofdstuk drie onder de kop 'goed en fout' het kritische oordeel van de Groninger hoogleraar Klaas van Berkel over Van Winters eigen opstelling in oorlogstijd op de korrel neemt. Maar de auteur komt helaas niet veel

verder dan een echo van Chris van der Heijdens *Grijs verleden* wanneer hij Van Winter indeelt bij de Nederlanders, die ‘zeker in de eerste jaren van de oorlog, gemiddeld niet geneigd [waren] verzet te plegen’. Volgens Schutte ‘meende men’ dat verzet ‘een vorm van romantiek’ was zonder ‘praktische zin’: ‘Mensen die daadwerkelijk verzet pleegden, werden zelfs beschouwd als wildemannen die onverantwoorde risico’s namen. Een wildeman was Van Winter zeker niet’. Om vervolgens te constateren dat Van Winter ‘geen held’, maar wel ‘goed’ was (61-62). Wat betreft de pro-Duitse opstelling van nationalistische Afrikaners volgt Schutte bij voorbaat (in zijn verantwoording aan het begin van het boek) de door dezelfde Van Winter geïntroduceerde, en in kringen van de NZAV algemeen aanvaarde, stelling dat ‘[d]e bittere herinneringen aan de Anglo-Boeren-oorlog van 1899-1902 het veel Afrikaners onmogelijk [maakte], zich in te zetten voor Engeland’. Zij kozen, aldus Schutte, ‘voor Zuid-Afrika’s neutraliteit, toonden zich vaak pro-Duits of hadden soms zelfs openlijke sympathie voor het nationaal-socialisme’. Dergelijke uitspraken worden niet verder uitgediept door bijvoorbeeld nader in te gaan op de ‘volkse’, Germaanse stam-verwante ideeën en het levendige antisemitisme in met name nationalistisch georiënteerde Afrikaner kringen.

De geboden verklaringen voor de identificaties met nazi-Duitsland – met de nadruk op een anti-Britse ‘traditie’ – missen een kritisch, vertoog-analytisch element. Waarom kon de een zich, ondanks die anti-Britse traditie, toch vereenzelvigen met de geallieerde zijde, terwijl de ander dat niet deed? Zou dat te maken kunnen hebben met de idee van een gedeeld Germaans ras of een essentialistische Diets-Duitse invulling van het problematische begrip ‘stamverwantschap’? Kan bij de verklaring van de aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme onder Afrikaners in Zuid-Afrika het raciale vertoog wel genegeerd worden? – zoals Schutte nu doet wanneer hij stelt dat in die naoorlogse jaren ‘niet de rassenkwesie’, maar ‘het Afrikaner nationalisme’ centraal stond

(199). Het ziet er naar uit dat deze nationalistische aspiraties niet los gezien kunnen worden van het streven naar een blanke natie in Zuid-Afrika – zoals ook de fascinerende studie van Sally Peberdy, *Selecting Immigrants National Identity and South Africa’s Immigration Politics 1920-2008* (2009) heeft aangetoond. De vraag is dan: hoe kan die relatie nader onderzocht worden, zonder een al te simpel verband te leggen tussen de pro-Duitse opstelling van veel Nationalisten, de rassenwaan van de nazi’s, en de voorgestelde apartheidspolitiek, zoals dat in de Nederlandse media gebeurde ten tijde van de overwinning van de Nationalistische Partij in 1948 en ook later in de hoogtijdagen van de anti-apartheidsbeweging?

Vanuit dergelijke vragen zou nog eens kritisch gekeken moeten worden naar de verklaringen voor een pro-Duitse houding zoals die direct na de Tweede Wereldoorlog – in het bijzonder door Van Winter – geboden werden. Nu neemt Schutte weinig afstand van zijn bronnen, die vaak een apologetisch karakter vertonen. Dat laatste is niet verwonderlijk, ervan uitgaande dat Van Winter – en met hem de NZAV – de verhoudingen met blanke Afrikaners in Zuid-Afrika zo snel en goed mogelijk wilde herstellen. Binnen dat vertoog heeft de gedegen vakhistoricus Schutte zijn interesse voor de betrekkingen tussen Nederland en (Afrikaners in) Zuid-Afrika – onder andere als bestuurslid van de NZAV – uitgebouwd en zich tot expert van die geschiedenis ontwikkeld. Die ervaring van binnenuit vormt tegelijkertijd de kracht en de zwakte van zijn werk.

BARBARA HENKES, RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

Koops, Enne, *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Dissertatie Theologische Universiteit Kampen 2010, Passage Reeks 36; Hilversum: Verloren, 2010, 414 blz., ISBN 978 90 8704 155 7).

The conventional tropes – the hard-won polders, the resolute dikes, for example – seem to represent a stubborn Dutch attachment to place. The truth of the matter is that the Dutch have been a restlessly migratory people. Between 1947 and 1963, some 410.000 Dutch emigrated, approximately 3,4 percent of the total population, second only to the Portuguese in the postwar period. In his thoughtful and well-researched monograph, Enne Koops seeks to explain the ideological history of this migration while avoiding the urge to ‘commemorate’ (25) that plagues some accounts.

Much of the impressive literature on Dutch immigration has focused on the seventeenth and eighteenth century colonial migrations, while elsewhere there is growing consideration of the nineteenth century neo-Calvinist emigration. Twentieth century immigration, especially in the postwar period, has received considerably less attention. Here the reigning interpretation stresses the era’s discontinuities. B.P. Hofstede, in his *Thwarted Exodus: Post-War Overseas Migration from the Netherlands* (1964), found that postwar emigration was of limited significance and was primarily connected to economic distress; once redressed by prosperity, migration quickly fell away.

Koops contends that this view disconnects the postwar period from the larger pattern. From 1947-1963, the number of Dutch emigrants nearly doubled compared to the entire preceding century. Koops argues, in fact, that the postwar emigration was part of a history that constitutes an ‘emigration culture’. This ‘emigration culture’ included the migratory traditions from which subsequent generations of emigrants drew, the images of

destination lands (especially Canada) that were positively conveyed to aspiring emigrants, and the institutions and organizations, such as the *Christelijke Emigratie Centrale*, rooted in countries on both sides of the journey which promoted and organized individual and family resettlement. Such an emigration culture has been especially strong among the mainstream neo-Calvinist (*gereformeerde*) subculture.

Early chapters provide useful background. If much is already known to specialists, it does have the virtue of providing a deep international context for both sides of the migration. Later Koops places the ‘push’ factors of the postwar Netherlands – economic distress, the housing shortage, fears of a Third World War and, importantly, the government’s active emigration policy – in juxtaposition to the attractive ‘pull’ features of glittering new opportunities in Canada and, to a lesser extent, the United States. Moreover, Koops’ research deeply encompasses both sides of the exodus. His concern is not only migration, but the social integration of new arrivals and, in perhaps a too-brief section, with the consequences of emigration for the society left behind.

One great virtue of the book is its comparative perspective, as Koops attends to the theological, historical, and regional factors that made the *gereformeerden* more inclined to leave than their confessional Catholic or *hervormden* counterparts, and to integrate with new church homes in North America. Here one wishes that Koops had been somewhat more energetic in including socialists and liberals in his narrative, the two *zuilen* given comparatively scanty analysis. Moreover, it is not quite clear that new church homes meant the same thing to emigrants as the homes they left behind. Clearly there was an immense *gereformeerden* organizational framework to help emigrants connect to North American churches, and Koops shows clearly a distinct institutional continuity between *gereformeerde* churches in the Netherlands and counterparts in North America. But institutions are not people. A new church may